

TURKISTON HUDUDIDA JADIDCHILIK HARAKATLARI

Hakimova Marjona Iskandarzoda

O'zbekiston-Finlandiya Pedagogika Instituti

Boshlang'ich ta'lim va gumanitar fanlar fakulteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiston hududida jadidchilik harakatlari hamda jadidchilik harakati namoyandalari haqida qisqacha keltirib o'tilgan. Maqolada jadidchilik harakati namoyandalarining g'oya-maqсадlari, bu yo'ldagi qilgan harakatlari haqida keltirilgan.

Kalit so'zlar: jadid, jadidchilik harakatlari, yangi maktablar, Sulton Salim III, Ismoilbek Gasprinskiy, usuli nav, darslik.

JADIDIST MOVEMENTS IN THE TERRITORY OF TURKESTAN

Annotation: This article briefly mentions the movements of Jadidism and the representatives of Jadidism in the territory of Turkestan.

Key words: jadid, jadidist movements, new schools, Sultan Salim III, Ismailbek Gasprinsky, method, textbook.

ДЖАДИДИСТСКИЕ ДВИЖЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ТУРКЕСТАНА

Аннотация: В данной статье кратко упоминаются движения джадидизма и представители джадидизма на территории Туркестана.

Ключевые слова: джадид, джадидистские движения, новые школы, Султан Салим III, Исмаилбек Гаспринский, метод, учебник.

Jadid arabcha so'zdan olingan bo'lib, yangi degan ma'noni bildiradi. Jadidlar harakati Turkiston o'lkasida tasodifan shakllanib qolgan harakat bo'lmay, balki chuqur asoslarga ega, tarixiy ildizlardan oziqlangan holda vujudga keldi, shakllandi va kuchli ijtimoiy, siyosiy va amaliy mohiyatga ega bo'lgan harakatga aylandi. Bu harakat bir tomondan islom dinining asoslariga, uning ma'rifatparvarlik g'oyalariga, ikkinchi tomondan ilg'or ilm-fan yutuqlariga tayanishni, milliy qadriyat va o'zlikni saqlab qolgan holda zamon kishisini tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilib olgan edi.

“Jadid” atamasi Turkiya turklarida ilk marta Sulton Salim III hukmronligi (1739-1802) davrida paydo bo'ldi. Avstriyaga elchi qilib yuborilgan Abubakr Ratib afandi shohga yozgan bildirishnomalarida u yerda ko'rgan idora tizimini “Nizomi jadid” deb tushuntiradi. 1789-yilgi Fransuz inqilobidan keyin qurilgan yangi tizimni esa “Fransiya nizomi jadidi” deyila boshlandi. Shu yillari “Nizomi jadid” tor ma'noda askariy tizimni yevropalashtirishni, keng ma'noda ilm-fan, maorif, sanoat va qishloq xo'jaligini zamonaviylashtirishni ko'zda tutar edi.

Demak, jadid atamasi yangilik tarafdorlarini, yangilik g'oyalarini ifoda etuvchi tushuncha sifatida qo'llanilgan. XIX asrning oxirlarida dunyo tamaddunida bo'layotgan ulkan madaniy –ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, yangi munosabatlar u yoki bu tarzda sekinlik bilan bo'lsada, Turkiston o'lkalariga kirib kela boshladi. Yangilik tarafdorlarini Abdulla Avloniy so'zi bilan aytganda, “gazeta o'qig'uvchilarni” mullalar “jadidchi” nomi bilan atar edilar.

XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Rossiya mustamlakasi hisoblangan O'rta Osiyo, Kavkaz, O'rta Sibir xalqlari orasida boshlangan milliy, madaniy-ma'rifiy tiklanish – jadidchilik harakati sifatida namoyon bo'ldi. Turkiston jadidlari xalqni qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariat tamoyillarini isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish va milliy muxtoriyatga erishish g'oyasini ilgari suradilar. Jadidlar milliy birlik, ma'naviy-ma'rifiy islohotlar bilan jamiyatni yangilash, yuksaltirish yo'llarini izlaganlar.

Jadidlar Usmonli Turkiyadagi “Ganch (yosh) turk”lar tashkilotlari ta'sirida “Yosh buxoroliklar”, “Yosh xivaliklar”, “Yosh turkistonliklar” degan nomlarda faoliyat olib borishgan. Jadidchilik harakatining faoliyati maktabdan, maorifdan boshlangan, so'ng matbuot, san'at va siyosatga o'tgan. Rossiya va uning mustamlakalarida jadidchilik harakatiga Ismoilbek Gasprinskiy (1851-1914) asos soldi. U Boqchasaroyda dastlabki “usuli jadid” (yangi usul) maktabini 1884 -yilda ochadi.

Ismoilbek Gasprinskiyning eng katta xizmati Rossiya sarhadlarida yashab turgan, lekin zamonning zayli bilan bir-biridan uzoqlashib, begonalashish darajasiga yetgan turkiy xalqlarni bir-biriga tanitdi, yaqinlashtirdi. Butun boshli ilg'or ma'rifatparvar, ziyolilar qatlamini yetishtirdi. Sharq xalqlari ma'naviy hayotida, xususan, maktab-maorifda chinakam inqilob yasadi.

Gasprinskiyning o'lka ziyolilariga bergan ta'siri haqida Toshkent jadidchilarining otasi deb tan olingan Munavvarqori 1927- yil Toshkent okrug maorif xodimlari qurultoyida so'zlagan nutqida shunday degan edi: “Jadid maktabi tashkil qilg'onlar ham eski maktab, madrasa va qorixonalarining yetishtirgan kishilari edi. Ular yolg'iz Bog'chasaroyda chiqadurg'on Ismoil Gasprinskiy gazetasini o'qiydilar va shu orqali maktabni yaxshi tushunib, kitoblar oldirar edilar”. Shunday qilib o'lkada yangi maktablar ochishga Ismoil Gasprinskiy va tatar ziyolilari, muallimlarining ibratini, yordami katta bo'ldi.

Jadidchilik harakati qoloqlik va jaholat, o'lka aholisining ayanchli ahvoli, Turkistonning Yevropa va jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib ketishi, islom va shariatning oyoq osti qilinishi va bunday og'ir hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish uchun o'z zamonasining ilg'or ziyoli qatlamlari qarashlarida vujudga keldi. Jaholat uyqusidan uyg'onish, tarixiy zaruratga aylangan edi. Boshqacha qilib aytganda, jadidchilik harakati ijtimoiy rivojlantirishning, tarixiy taraqqiyotning talab va ehtiyojlariga javob sifatida maydonga kelgan ulkan ijtimoiy - siyosiy harakat edi. O'lkada millatning dard-alamlarini, butun ayanchli, mudhish, fojiali og'ir qismatini o'z qalbi va vujudidan o'tkazib, o'zining butun borlig'ini, aql-zakovatini, ongini, hayotini erk, ozodlik, taraqqiyot uchun safarbar etgan ziyolilarning butun bir yangi avlodi shakllana boshladi. Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari (davr voqealıklaridan kelib chiqib, ba'zan o'zgarib turgan bo'lsada) quyidagilar edi: Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo

etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitusion monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o`rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo`shin tuzish.

Toshkent, Farg`ona, Buxoro, Samarqand va Xivada hur fikrli va taraqqiyotparvar kishilarning ayrim guruhlari tomonidan ochilgan madaniy-ma`rifiy yo`nalishdagi jamiyat va uyushmalardan jadidchilik harakati shakllandi. Jadidchilik umummilliy harakat sifatida:

1. Jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi. Uyg`onish mafkurasi bo`lib xizmat qildi.

2. Maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab chiqardi.

3. Mustaqillik uchun kurash olib bordi. Uning g`ayrat va tashabbusi bilan dunyo yuzini ko`rgan "Turkiston muxtoriyati" bu yo`ldagi amaliy harakatlarning dastlabki natijasi edi.

Buxoro amirligi va Xiva xonligida jadidchilik harakati Turkistondagi kabi XIX asr oxiri XX asr boshlarida shakllangan bo`lsa ham, bu hududlardagi tarixiy sharoit undagi jadidchilik harakatiga ham o`ziga xos xususiyatlar baxsh etdi. Buxoro va Xiva jadidlari ham maorifni isloh etishni, amir va xon hukmronligini cheklash, mavjud tuzum sharoitida islohotlar o`tkazib, jamiyat taraqqiyoti va milliy mustaqillikni qo`lga kiritishni maqsad qilib qo`ygan edilar.

Jadidlarning xalq ma`rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo`nalishda ko`rinadi:

1. Yangi usul maktablarini ochish, ko`paytirish orqali.

2. Turli ma`rifiy jamiyatlar ochish orqali.

3. Umidli iqtidorli yoshlarni chet elga o`qishga yuborish orqali.

Shunday qilib, jadidlar tomonidan yangi maktablarga ochish, maktablar uchun darsliklar yaratish jarayoni boshlandi. "Usuli jadid" maktablarida diniy fanlar va arab tili bilan bir qatorda tibbiyot, hikmat, kimyo, tabobat, nujum, falsafa fanlari, rus, fors tillari - jami 17 tagacha fan o`rganilishi shartlari ilgari surildi. 1999- yilda Andijonda Shamsuddin domla, 1901- yilda Qo`qonda Saloxiddin domla, Samarqandda Abduqodir Shakuriylar birinchi bo`lib jadid maktablarini ochadilar. Jadidchilik harakati shu zaylda Turkiston hududida ahamiyatli harakatlardan biriga aylandi.

O`zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, jadidchilik harakati va uning namoyandalari nomiga yopishtirilgan tavqi la`nat va soxta yorliqlar olib tashlanib, ularning asl nomlari qayta tiklandi. Tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, faylasuf, huquqshunos, san`atshunos va pedagog olimlar jadidlarning boy ilmiy va adabiy merosini o`rganishda dastlabki natijalarni qo`lga kiritishdi. Mustaqillik yillarida, Fitrat, Cho`lpon, Abdulla Qodiriy, A.Avloniyning ko`p jildli, Behbudiy, Sidqiy Xondayliqiy, Ibrat, Ajziy, So`fizodaning shuningdek, Fayzulla Xo`jayev, Munavvarqori, P.Yusupovning asarlari alohida chop qilindi. Jadidlarning 20 ta mashhur vakili kiritilgan "Unutilmas siymolar" jadidchilik harakatining namoyandalari albom-kitobi nashrdan chiqdi. Ularning serqirra faoliyati darslik va qo`llanmalarga kiritildi. 1999-yil 16-18-sentyabrda Toshkentda "Markaziy Osiyo XX asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (Jadidchilik, Muxtoriyatchilik, Istiqlolchilik)" mavzuida xalqaro konferensiya o`tkazilib, unda AQSh, Germaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Turkiya, Rossiya, Hindiston va boshqa mamlakatlardan kelgan nufuzli olimlar jadidchilik va istiqloolchilik harakatlari to`g`risida

jahon ilm-fanida to'plagan so'nggi xulosalar yuzasidan o'zbekistonlik hamkasblari bilan o'zaro fikr almashdilar. Jadidchilik harakati jahonshumul ahamiyatga molik hodisa ekanligi e'tirof qilindi. Konferensiyada ushbu muammoni tadqiq qiluvchi xalqaro ilmiy kengash tuzildi. Jadidchilik harakati va uning namoyandalari faoliyatini o'rganish haligacha o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Aksincha u kundan-kunga o'rganilib tatbiq qilib kelinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulloh ash-Shoshiy. Jadid va qadim nedur? // Sadoyi Turkiston. –1914-yil 23-may. –№ 12.
2. G'ozii Yunus. Eski maktabalar haqida // Ishtirokiyun. –1919-yil 25-iyun. –№ 129.
3. O'zbekiston tarixi: yangi nigoh. Jadidlar harakatidan milliy mustaqillikka qadar, Toshkent, 1998;
4. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash, Toshkent, 1999;
5. Behbudiy M., Tanlangan asarlar, Toshkent, 1999;
6. Fitrat, Tanlangan asarlar, 1-2-jildlar, Toshkent, 2000;
7. Alimova D., Djadidizm v Sredney Azii. Puti obnovleniya, reformi, borba za nezavisimost, Toshkent, 2000;
8. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob [Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida], Toshkent, 2000;